

Теорія і методологія освіти

Проблеми взаємодії людини і природи: генезисно-ментальна характеристика

Григорій ПУСТОВІТ,

доктор педагогічних наук, професор, вчений секретар Відділення загальної педагогіки та філософії освіти НАПН України

Нині з огляду на стан довкілля, для якого характерні численні негаразди, спричинені діяльністю людини, виникають сумніви щодо тези про гармонізацію взаємодії складових системи «природа–людина–суспільство». Тобто досягти поєднання ідей і дій у збереженні навколишнього середовища досить складно, оскільки морально-соціальні проблеми, пов'язані з особливостями менталітету народів, їх культурними набуваннями, рівнем розвитку політичних структур, економіки і суспільних відносин, різняться між собою, що значно подовжує в часі їх вирішення. Підтвердженням цього є вся історія розвитку людства, його ставлення до природи у різні історичні періоди.

На початковому етапі свого існування і практичної діяльності в довкіллі людство безпосередньо залежало від природного оточення, тому саме природний фактор був домінуючим, визначаючи характер суспільного розвитку. Звідси й уявлення наших пращурів про динаміку становлення та розвитку соціоприродних систем (в сучасному розумінні цього поняття) визначалось за аналогією з еволюцією природних об'єктів, тобто вони виникали, існували, а потім зникали, щоб знову з'явитися, тільки вже у новому часовому вимірі [1–3].

Водночас домонотеїстична (дохристиянська) людина античної культури обожнювала і оберігала природу, користуючись лише тими багатствами, що були необхідні для її існування, тим самим свідомо чи несвідомо шукала шляхи гармонізації своїх стосунків з довкіллям. Взаємозв'язки між живими істотами, неживою природою і людиною розглядали ще античними філософами та мислителями, зокрема Гомером, Аристотелем, Теофрастом, Плулархом, Гіпократом. Їхнім працям притаманне філософське структурування стосунків і залежностей в системі «природа–людина», де увага акцентувалася на тенденціях єдності складових її компонентів. Однак життя людини, яка хоч і посідала в цих філософських конструкціях відповідне місце як істота мисляча і в певний спосіб вільна у своїх діях, підпорядковувалася волі Богів [1; 4–7].

У пізніших філософських концепціях епохи античності людина розглядається, з одного боку, як органічна складова природи, а з іншого – як істота, яка належить об'єктивному світові «вічних» ідей і

сутностей, самоцінна і така, що є першоосновою пізнання законів довкілля [8, с. 20].

У рамках політеїстичних уявлень усі живі істоти і навіть нежива природа мали свого духа, який охороняв їх (фавни, кентаври, для древніх слов'ян – Господар, Святовит, Купайло та інші, так звані світлі боги, яким протистоять темні сили – водяний, мавки, лісовик). І перед тим, як зрубати дерево, вийти на полювання або поставити сіті, необхідно було замилостивити дух дерева, дикого звіра чи ріки [9–11]. Обов'язковою умовою цього ритуального дійства була присутність всіх членів громади, зокрема дітей, у свідомості яких пасивно чи активно формувались певні стереотипи природоохоронної поведінки, основою якої був страх та повага до окремих об'єктів і явищ природи. Тобто, гармонія людини з природою розглядалась не інакше, як через страх, обожнювання й пасивну покору, оскільки в її свідомості природа асоціювалася з ідеєю безмежної могутності [12, с. 16].

Ця архаїчна система уявлень зосереджується на двох феноменах буття: власне людині, її духовному світі та навколишньому середовищі. Водночас у соціумі формувалися суспільна поведінка і моральність, на яких базувалися стосунки людей з довкіллям і між собою. І якщо виключити з поля зору зміни біфуркаційного характеру, насамперед розшарування суспільства за релігійними і політичними поглядами, етнічною належністю та суто економічними чинниками, то такі процеси взаємної адаптації природи і суспільства відбувалися впродовж століть. Саме у процесі взаємної адаптації, на

думку В.Г. Кременя, суспільство не лише перебудувало себе відносно природних факторів, а й завжди в певний спосіб змінювало найближче природне оточення відповідно до своїх потреб; інша справа, у яких масштабах це відбувалось і які наслідки мало для прийдешніх поколінь [13, с. 122].

Власне, такі процеси знайшли відображення у надзвичайно багатограних стосунках людини та природи, що відображені в історії і фольклорі українського народу, наукових працях та літературних творах. Їх аналіз дає підстави стверджувати, що українська історія може пишатися тисячолітньою традицією збереження гармонії між людиною, її діяльністю і станом довкілля.

Тривалий час, починаючи з античної доби, територія сучасної України та людність належали до Ойкумени, тобто відомого залюдненого світу. Писемна традиція в ті часи була практично відсутня, тому саме усна народна творчість, незважаючи на всі перепони часу, донесла до нас уявлення пращурів про їхнє довкілля, де перевага надавалася світлим Богам – Ярилу, Сварожичу, Світовиду, Господарю, що живуть у гармонійному світі і, цю гармонію створюючи, сліdkують за її дотриманням як на небесах, так і землі та під землею [10]; Богові Громовику, відомому в декількох іпостасях: воїна, пастуха, хлібороба, в образі якого гармонійно втілюються надзвичайно важливі для людини того часу типи поведінки. Як зазначає В.С. Крисаченко, уособлення земного буття людини – Господар та сакралізація небесно-космічних її вимірів – Громовик «...загалом створювали сукупний образ гармонійного творчого суцього: по-людськи гуманно організованого, по-небесному вивишеного у його можливостях та досконалостях» [9, с. 278–279].

За такого розуміння проблеми важливим є навіть те, що одночасне існування у свідомості людини таємничих «темних сил» не позбавляло її світ гармонії, певного спокою та довершеності [14, с. 11–13]. Саме це дає підстави стверджувати, що деструктивна сутність цих образів та їхніх «діянь» у довкіллі сприяла усвідомленню цінності й важливості збереження гармонії навколишнього світу людини, коригуючи її поведінку та вчинки. Отже, і вплив на все живе, що її оточувало, через розуміння прийдешності власного життя й вічності світу.

Наявність стійких та багатограних архетипів бережливого ставлення до природи українського народу в історико-генетичній ретроспективі дає підстави розглядати їх як основу духовного світу наших пращурів, а його віддзеркаленням – вибудована ними міфологічна картина світу, зі світлими, а значить – добрими до людей Богами, і темними силами, які вносили деструктивні зміни у соціальну й філософсько-культурологічну конструкцію буття людини. Такі підходи є провідними в методологічних парадигмах, пов'язаних з еволюційністськими та структуралістськими традиціями розгляду методологічних основ взаємодії людини і природи в системі «природа–людина–суспільство», оскільки

дають змогу розкрити цю проблему в історико-генетичному і морфологічному аспектах та складають підґрунтя сучасних уявлень про місце і роль людини в довкіллі [5; 9; 15].

Залежність людини від природи була тим провідним фактором, який не лише визначав напрями й обсяги її діяльності в довкіллі, а й обов'язково формував бережливе ставлення до всього живого, що її оточувало. Це дає підстави стверджувати, що саме епоха домонотеїстичних етносів в розвитку цивілізації мала значно вищий рівень культури спілкування з природою, мається на увазі екологічно доцільної в сучасному розумінні, аніж наступні покоління, навіть впритул до сьогодення [16–18].

Історико-генетичний аналіз проблеми передбачає виявлення вихідних позицій, історичних коренів формування взаємостосунків в системі «людина–суспільство–природа», де морально-духовний аспект є визначальним. Тим паче, що протягом останніх десятиліть у розгляді саме цих проблем педагогічною наукою не враховувався надзвичайно важливий, з нашого погляду, релігійно-філософський аспект духовності суспільства як першооснова, навіть відправна точка в осмисленні, а в подальшому і побудові різних за своєю складністю стосунків людини з навколишнім світом.

Підтвердженням важливості цього є істотні зрушення, що відбуваються сьогодні в релігійній свідомості як значущому чиннику розвитку духовності сучасного світу хоча б через те, що тією чи іншою мірою до релігії прилучена абсолютна більшість мешканців планети [19, с. 118–126]. Однак, на нашу думку, не варто переоцінювати вплив релігії на формування суспільних відносин, розвиток тих чи інших цивілізацій, духовного світу людини, умов її життя, еволюції суспільної свідомості. Не менш важливий вплив мали самі цивілізації (оскільки вони зароджувались задовго до появи і утвердження релігії та релігійних догм) на формування, а в більшості випадків адаптацію релігії насамперед до сформованих уже духовних і матеріальних потреб як окремої особистості, так і громад або цілих народів. Необхідно усвідомлювати, що в сучасних релігіях залишається традиційною есхатологічна проблематика, водночас додаються нові, надзвичайно важливі тенденції, серед яких:

– зростання модерністських течій (поєднання релігії і мистецтва, визнання багатьох досягнень науки як прояву інтелекту людини, співпраця з фондами і громадськими природоохоронними організаціями), у яких увага акцентується на сучасних екологічних реаліях;

– помітним стає тяжіння багатьох релігій, насамперед християнства, до пошуку контактів з суспільством (науковими, державними та політичними структурами) з метою подолання негативних наслідків екологічної кризи;

– впливовішими стають об'єднуювальні тенденції представників різних конфесій, спрямовані на

інтеграцію зусиль у розв'язанні проблем збереження довкілля [5; 19].

Світові релігії по-різному розглядають місце людини в системі природних взаємозв'язків і взаємозалежностей. Все ж, на думку С.В. Шмалей, необхідно констатувати, що освячена відчуженість від природи виникла у XVII столітті в надрах картезіанства, яке кінцеву мету пізнання довкілля вбачало у пануванні людини над силами природи, у відкритті й винаході технічних засобів, що давали б змогу це панування одержати [20, с. 24].

Східним релігіям (буддизм, конфуціанство, іслам) характерні відмова від активної ролі особистості та внутрішнє споглядання і пасивне пристосування до оточуючої дійсності. У рамках східних релігійно-духовних стереотипів пропагуються принципи гармонії людини з навколишнім світом, яка розглядається не ізольовано від інших істот чи у протиставленні їм, а як представник одного з його видів. Тобто взаємодія всіх компонентів виявляється через діалектику їх єдності, протиріч і розмаїття. Тож основною ідеєю конфуціанства є пошук шляхів досягнення та збереження гармонії між людиною і природою, оскільки порушення її призводить до дисгармонії [21].

Якщо в буддизмі людина орієнтується на внутрішній взаємозв'язок з навколишнім світом, то в ісламі така гармонія досягається дотриманням законів Корану, де людині підпорядковане «...те, що в небесах, і те, що на землі» [15, с. 25–30]. Хоча гегемонія людини у ставленні до своїх «рабів» у цій релігійно-філософській конструкції має досить м'яку тональність, все ж можна стверджувати про появу жорсткої антропоцентричної позиції, що набула свого найбільшого поширення та утвердження в іудейсько-християнській доктрині західного шляху розвитку цивілізації як генетично протилежний східному [5].

Сприймаючи християнство, давній український світогляд виявився таким стійким і близьким народові, що переважно змінив нав'язану йому християнську обрядовість і персоніфіковані свята, вклавши в них свій власний глибинний світ гармонії з довкіллям та його краси. Саме тієї гармонії і краси, що стали однією з основ культури українського народу, де людина і природа були одним цілим, чого не скажеш про сьогоднішній час. Тобто формування культури єдності людини з природою у цей період суспільно-ментальних змін, на думку В.С. Крисаченка, стало можливим з огляду на те, що вироблені віками духовні цінності народу йшли від найістотнішого для людини – світу природи і світу діянь [9, с. 277].

Починаючи з X століття у межах Київської Русі зароджується і швидко розповсюджується стала національна писемність. На думку О.В. Сухомлинської, оскільки навчання організовувалося при церквах і монастирях, «...церковний, християнський характер освіти протягом цих віків визначав зміст духовного життя, тобто відображав християнську та релігійно-міфологічну картину світу східних

слов'ян, для якої притаманні плюралізм різноманітних філософських позицій, етизація духовного життя» [22, с. 37–39].

Літописи періоду Київської Русі заглиблюються у смисл людського буття, дошуковують його сенсу, ставлячи запитання про сутність людської природи та її ставлення до природи зовнішньої і Бога. Це підтверджує думка С.Сірополка, що «книжкове научення» було у тісному зв'язку з релігією і водночас його результатом [23].

Саме до цього періоду можна віднести створення першого правничого документа – «Руська правда» Ярослава Мудрого, який, на думку Г.Г. Філіпчука, протягом значного часового періоду регламентував соціально-природні стосунки суспільства, де люди, з одного боку, і поціновані об'єкти довкілля – з іншого, практично оцінювалися за єдиною шкалою товарно-грошових відносин [24].

Саме існування у свідомості людини досить стійких язичницьких образів (переважно світлих Богів), а пізніше їх трансформація під впливом і навіть натиском жорсткої іудейсько-християнської релігійної конструкції призвело до поєднання в єдиній філософсько-культурологічній, морально-етичній та релігійній парадигмі буття, що надало їй більш м'якого слов'янсько-візантійського характеру і тим самим сприяло формуванню поміркованого ставлення наших пращурів до природи і значною мірою вплинуло на теолого-філософські погляди того часу. Питання про місце Бога, сутність людини та природи, взаємозв'язки і залежності між ними зустрічаються у працях Володимира Мономаха (1053–1125), Никифора (1121–?), пізніше у Кирика Новгородського (1108–?), якого по праву можна вважати автором перших вітчизняних філософсько-релігійних трактатів про різні аспекти світової динаміки та устрою і місця в ньому людини [1, с. 169; 2, с. 27–37].

Пізніше теолог, церковний діяч, філософ Іларіон Київський (1011–?) у праці «Слово про закон і благодать» розмірковує про сутність розвитку людства, розглядаючи історію як цілісний та закономірний процес, генезис людства і як вияв вищої волі, і як суб'єктивної спонуки. «Усі країни благий Бог наш помилував і нас не зрікся. Зажадав і порятував нас і в розуміння істини привів, діяння наші милостиві (помірквані) настановив до тих, хто нас оточує...» [25].

Зазначимо, що обґрунтування методологічних засад обраної проблеми потребує глибокого наукового аналізу становлення і розвитку української філософської школи. У працях Стефана Калиновського (1700–1753) здійснюються спроби визначення сутності людини як мислячої, розумної та активної істоти, щастя якої досягається за умов дотримання чеснот і моральних настанов, співжиття та поваги до оточуючого світу як єдиного і неповторного. Природним називається те, до здобуття чого природа дала нам сприйнятливості з самого початку, те, що відповідає нашій природі та узгоджується

з нею. Коли ці дві ознаки змішані, добродійність може називатися природною у людини, бо в людині є природна здатність здобувати чесноти, вона має природжені її зародки. Відсутність у філософському курсі Стефана Калиновського традиційної на той час частини, присвяченої викладу поглядів на вчення про душу, пояснюється тим, що «із появою в курсах філософії Києво-Могилянської академії розділів етики в першій половині XVIII ст. позначається істотне зрушення в системі світогляду: «царство Бога» витискується «царством людини», а філософія, що займається природними і «людськими» речами, рішуче відокремлюється від теології, обмежуючи всемогутність і безпосереднє втручання бога у справи світу сферою надприродних речей, створенням природи і людини, господарем «земного царства» визнається людина» [26; 27, с. 12].

Філософ, природознавець Інокентій Гизель (Кисіль) (1600–1683) у своїх працях висловлював побожне ставлення до природи, наголошуючи на необхідності освіти й виховання в лоні природи, зберігаючи її. Зокрема, Буквар ректора Київської академії Феофана Прокоповича (1681–1736) «Первое ученіе строкам» пронизаний філософією природознавства. Він є автором перших спроб організації елементів екскурсії в природу, дослідництва, участі у масових релігійних святах, збереження довкілля через благоустрій стародавнього Подолу. Подальший розвиток ці ідеї набули у працях Феофана Прокоповича (1681–1736) «Натурфілософія, або Фізика», де здійснюються спроби досягнути сутність природи взагалі і природи людини зокрема, місце та призначення людини у світі, співвідношення людської діяльності як творчості (мистецтва) та природи [28].

Значно глибше цю проблему розглянув просвітитель, філософ і поет Г.С. Сковорода (1722–1794), який у своїх працях дійшов висновку про нескінченність і вічність матерії, панування у природі закономірних зв'язків, до визначення природи причиною самої себе, спробував зняти суперечності між духовним і матеріальним початками на основі визнання нескінченності людського пізнання і самоаналізу діяльності в макрокосмі (природі) [5].

Близькою за своєю сутністю до філософських ідей попередника є «Філософія природи», або «Фізика» – органічна частина філософського курсу Георгія Кониського (1717–1795), у якій простежуються намагання автора використати досягнення тогочасного природознавства для обґрунтування філософії на принципах раціоналізму. За такого розуміння проблеми він наголошував на первинності природи та її ролі в розвитку людини як розумної істоти завдяки тому, що «саме тварини навчили людей різним ремеслам, так павуки навчили ткацтву, ластівки – архітектурі, журавлі – способу розташування війська» [2, с. 136–137].

У другій половині XIX століття етнолог Іван Левицький (більш знаний як письменник Нечуй-Левицький, 1838–1918) у праці «Світогляд українського

народу» (1876) писав: «Всі образи для своєї релігії давні українці мусили брати з природи... Найдавніші українські міфи були в геоморфній й певно в зооморфній формі» [29].

Отже, аналіз ідей і поглядів українських мислителів дає змогу констатувати, що для них притаманний високий гуманізм, з одного боку, і намагання сприйняти і усвідомити утвір «людина – природа» як цілісну систему незаперечних цінностей – з іншого. Також, на думку В.С. Крисаченка, «онтологічні виміри довкілля істотно визначають риси ментальності народу, а універсально-духовні параметри буття, характерні певному етносу, акумулюються у вигляді низки конкретно-унікальних рис природи та символах етносу» [9], що дає змогу враховувати глибинні підвалини етнологічних цінностей у вихованні підростаючих поколінь.

Водночас аналіз методологічних основ взаємодії людини з природою дає підстави стверджувати, що християнство у процесі свого подальшого становлення і розвитку, відкинувши язичницький анімізм, поступово утвердило можливість експлуатації природи, що відкрило перед людиною шлях безкарного використання її ресурсів. Саме в рамках іудейсько-християнської традиції стала розвиватися ідея про «подолання» людиною природи, про «божественне» місце людини і її панування над «тварями» та «речами» [30]. Така стійка антропоцентрична орієнтація християнства є основою уявлень про возвеличення людини в системі природних взаємозв'язків і взаємостосунків, її абсолютизацію у ставленні до природи. Отже, відбулося формування парадигми «людської зверхності», що виявляється в антропоцентризмі, антиекологізмі і соціальному оптимізмі та характеризується такими постулатами:

- оскільки, крім генетичної спадковості, люди мають ще й культурну спадщину, то вони принципово відрізняються від всіх інших живих істот на Землі, над якими домінують;

- саме соціальні і культурні, а не біофізичні фактори навколишнього середовища є головними, що визначають діяльність людини. Тобто людина живе в соціальному, а не природному контексті;

- технологічний та соціальний прогрес може продовжуватися нескінченно довго і всі соціальні проблеми принципово можуть бути розв'язані.

Отже, можна зробити висновок, що саме іудейсько-християнська доктрина несе основну відповідальність за генезис споживацького ставлення людини до природи і одночасно є основою, а точніше – вихідною позицією сучасних суперечностей у розвитку соціоприродних систем. У зв'язку з цим можемо констатувати, що саме у сфері свідомості особистості парадигма «людської зверхності» трансформується у парадигму «людської свободи», свободи щодо дотримання та врахування об'єктивних екологічних закономірностей під час будь-якої діяльності у довкіллі і в кінцевому результаті створює передумови формування антропоцентричного типу екологічної свідомості особистості.

Антропоцентричний тип екологічної свідомості – це система уявлень про довкілля, для якої характерним є:

- визнання людини як найвищої і абсолютної цінності, а природи як її власності, тобто протиставлення інтересів і потреб людини – з одного боку, та закономірних процесів існування екосистем чи природи в цілому – з іншого;
- сприйняття природи як об'єкта одностороннього впливу людини на неї;
- прагматичний характер мотивів і мети взаємодії людини з природою.

Водночас історико-генетичний аналіз проблеми дає підстави стверджувати, що саме різноманітні релігійні доктрини дали імпульс філософському осмисленню реальності, поєднуючись з ними і водночас відрізняючись.

Повертаючись у часі до кінця XIX – початку XX століття, акцентуємо увагу на тому, що розвиток людського прогресу вже не усвідомлювався без розвитку «наукового знання», однак, як уже зазначалося, «наукове знання», з одного боку, розглядалось як фактор всебічного (у логічній єдності всіх складових довкілля) пізнання дійсності, а з іншого – починає усвідомлюватись як рушійна сила цього прогресу. Так, професор Московського університету К.Ф. Рубльєв (1814–1858) широко пропагував необхідність розвитку особливого напрямку досліджень, основним змістом якого мусить бути всебічне вивчення і пояснення життя тварин, їхніх складних взаємовідносин з навколишнім світом та людиною. Погляди К.Ф. Рубльєва значно вплинули на напрям і характер як природничих, так і філософських праць його учнів, одним з яких був М.О. Северцев (1827–1885). Його праці з вивчення періодичності та циклічності життя живих організмів були першими в Росії глибокими екологічними дослідженнями і мали значний вплив на розвиток та поширення наукових знань про природу, прогресивних педагогічних ідей, появу в Росії та Україні численних товариств дослідників природи, активними членами яких була учнівська і студентська молодь, передова частина громадськості [32]. Помітну сторінку в історії розвитку освіти і виховання підрастаючого покоління у Росії складає просвітницька діяльність натуралістів Івана Снегирьова, Андрія Павлова, Миколи Новікова, Сергія Штольми, науково-популярні статті яких систематично друкувались на сторінках щорічного часопису позашкільної освіти «Друг юношества» (до 1810 р. та «Друг юношества и всяких лет» після 1810 р.), що видавав Максим Невзоров у типографії Московського університету [33–35].

Цей щорічник був популярним не лише серед молодих людей та їхніх батьків, педагогів, науковців, а й серед громадськості, оскільки задовольняв широкий спектр інтересів особистості за допомогою статей з філософії, релігії, художнього мистецтва, музики, техніки і, що особливо важливо з огляду на проблему нашого дослідження, таких, що були спрямовані на розкриття таємниць живої природи,

мали природоохоронне значення. Як зазначав Андрій Павлов, «у Всесвіті немає жодної істоти окремої, Природа досягає все і пов'язує узами міцніше за адамантинових» [34].

В інтерпретації цієї методологічної парадигми особлива роль належить представникам філософсько-релігійного напрямку «російського космізму» кінця XVIII – середини XIX століття, зокрема В.С. Соловйову, М.Ф. Федорову. Вони у своїх працях обґрунтовували тенденцію гармонії біосферних та космічних процесів, частково визначили місце людини в системі стосунків з матеріальними та духовними об'єктами і явищами як прояв, насамперед, її духовного розвитку у контексті людського прогресу [36]. Пізніше М.Ф. Федоров та Л.М. Толстой розвинули ідею «нескінченності людського прогресу», сутність якого вони розглядали як нескінченність «духовної експансії (за пріоритету релігійної свідомості) людини у довкіллі, як учасника цивілізаційних процесів у його нескінченній духовній наступності поколінь», наголосивши на значенні релігійної свідомості людини у цих процесах [37].

Близькою до цих ідей є концепція П.А. Флоренського, який основний акцент у розв'язанні проблем довкілля робив на створенні та функціонуванні «штучного розуму – деміуру як першооснови штучного – розуму, думки, проекту, предметним втіленням якого є техніка» [38, с. 56–57]. Водночас, визнаючи техніку продуктом діяльності логосу, як глибоко релігійна людина він надавав особливого значення формуванню духовної сфери індивіда і суспільства в цілому, примату релігійної свідомості. Тому розглядав ноосферу насамперед як пневмосферу (духосферу), однак надаючи техніці й раціоналізму в діях індивіда в соціумі і природі пріоритетного значення. Саме раціоналізм у діях і духовному компоненті людини наприкінці XIX – початку XX століття призвів до того, що «мислення стало майже ототожнюватись з духовністю, а поняття пневмосфери так і не набуло визнання» [39, с. 278].

Однак ці ідеї, хоча й мали свого часу значний вплив на формування системи поглядів щодо стосунків людини з навколишнім світом, все ж не склали надалі методологічної основи розвитку процесів взаємодії людини і природи. На рівні філософської свідомості був означений інший шлях, що базувався на принципах активності мислення, пізнання світу, бережливого ставлення до нього.

В Україні важливого значення у розвитку педагогічних ідей та практики набули ідеї, основу яких становила культурно-етнографічна, літературно-фольклорна, історична (навіть міфологічна) спадщина українського народу, його споконвічна близькість до природи, нерозривна єдність з нею. Це було одним із важливих каталізаторів активізації просвітницької діяльності педагогічної громадськості [40], що дало змогу зробити перші кроки в організації різноманітних клубів, наукових секцій та товариств дослідників природи, активними учасниками яких була також учнівська молодь. Наприклад,

Ялтинське відділення Кримсько-Кавказького Гірського клубу, яке в 1893 році з метою охорони орендувало у мешканців села Біюк-Янкой ділянку землі з печерами; Кримське товариство природодослідників і любителів природи домоглося у 1913 році заповідання степової ділянки поблизу Сімферополя [41]. Першою в Україні громадською природоохоронною організацією вважається Хортицьке товариство охорони природи (ХТОП), створене 21 травня 1910 р. у с. Верхня Хортиця Катеринославської губернії, засновником якого був учитель природознавства П.П. Бузук [42].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX століття ідеї про необхідність вивчення природи, формування бережного ставлення до неї, виховання естетичних почуттів дітей та молоді у процесі безпосередніх контактів з об'єктами природи сприяли розвитку передової російської та української суспільної і педагогічної думки, що знайшло відображення у педагогічній і просвітницькій діяльності В.Г. Белінського, М.Ф. Бунакова, В.П. Вахтерова, О.І. Герцена, Г.Ф. Гринька, М.О. Добролюбова, В.Ф. Дурдуківського, М.О. Корфа, С.О. Сірополка, К.Д. Ушинського, Я.Ф. Чепіги, М.Г. Чернишевського та ін. [43–44].

Зокрема, праця К.Д. Ушинського «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології» (1868–1869) розпочинається з визначення місця людини в природі. Видатний педагог розглядав світ як єдине ціле двох великих груп – неорганічної та органічної, у складі якої майже все: від мікроскопічних інфузорій до людини. Отже, можна зробити висновки, що і людину К.Д. Ушинський розглядав як частину природи без протиставлення їх одна одній [45].

Варто акцентувати увагу на тому, що зміна поглядів на сутність процесів взаємодії людини і природи, наслідків такої взаємодії і майбутнього людської цивілізації починається з середини 20-х років XX століття завдяки працям В.І. Вернадського. Саме ідеї досягнення «перемоги над природою», що набули пріоритетності з розвитком капіталізму, а пізніше актуалізувались із побудовою соціалізму в СРСР, зазнають у його працях трансформації і розвитку за абсолютно іншим вектором, стаючи поступово методологічними основами нового типу взаємодії людини і природи. Їх сутність полягала у пошуку й обґрунтуванні процесів гармонійного та взаємопов'язаного розвитку цивілізації і природи, що в результаті, на думку вченого, мало забезпечити ефективне функціонування ноосфери як сфери розуму [46], коли за обмежених природних багатств планети для забезпечення поступального розвитку людство має будувати свою діяльність на науково обґрунтованих принципах обмежено-раціонального споживання природних ресурсів. Як зазначають О.К. Драйер і В.О. Лось, «саме ідея поєднання динаміки економічного зростання зі збереженням структури біосфери, чітко сформульована у ці роки, дала змогу визначитись з основними контурами можливих шляхів гуманізації взаємодії людини і природи у ноосфері» [15, с. 36].

В.І. Вернадський розглядав створення ноосфери як логічний розвиток і «завершення» розвитку біосфери, як результат людської діяльності і наукової думки, де будуть домінувати закономірності гармонії, раціоналізації та оптимізації, а не як діяльність політичних сил чи їхній вплив на ці процеси. На нашу думку, створення ноосфери В.І. Вернадським бачилось як загальнопланетарний процес, феномен перебудови всього устрою життя людини на планеті, саме в єдності науки і практики, політичних, економічних, релігійних, духовних чи будь-яких інших реалій на кожному з історичних етапів розвитку цивілізації.

Як зазначають сучасні дослідники, «основна цінність його ідей полягає в тому, що він мислив в абсолютно іншій системі координат, ніж та, що домінувала у нас декілька десятиліть» [31]. Отже, йдеться про окремий науковий шлях, який обрав В.І. Вернадський, обґрунтовуючи ідею ноосфери, тим самим уперше виокремивши необхідність, напрями і сутність загальноцивілізаційних змін, які, на його думку, мали б скласти у подальшому методологічну основу взаємодії людини з природою і до яких ми повертаємось сьогодні – на початку XXI століття.

Інша справа, що майже до 60–90-х років XX століття ідея ноосфери в нашій державі насправді розглядалась як суто теоретична концепція, реалізація основних положень якої мала досить далеку перспективу і надзвичайно розмиті контури практичного втілення. А отже, вона була далека за своєю сутністю від реальних потреб і практики будівництва соціалістичного суспільства, характерною ознакою якого був революційний і адміністративний волюнтаризм 20–30-х років й науково необґрунтована перебудова природи 50–70-х років та розвал природоохоронної справи в кінці 80-х–90-х роках XX століття. Хоча, «поклавши руку на серце», і сьогодні, в умовах незалежної України, говорити про суттєві позитивні здобутки у цій сфері практично немає підстав.

Отже, такий досить помітний регрес природоохоронної справи як на державному рівні, так і на особистісному призвів до катастрофічних наслідків антропогенного впливу на природу і, відповідно, ще більше загострив екологічні проблеми. Однак провідним стримуючим фактором реалізації ідеї ноосфери були і залишаються не так політичні, економічні чи соціальні умови держави, їх схожість або відмінність від інших країн світу, як наслідки тих негативних змін, викликаних експлуатацією людиною природи, що відбулися в духовності і свідомості громадян. Саме жорсткий по відношенню до людини і, як результат, до природи, ідейно спрямований політичний і соціально-економічний устрій держави, кредо якого – «Ми не можемо чекати милості від природи – взяти їх – наше завдання», разом з «наскрізь ідеологізованою практикою централізованого радянського і національного будівництва» [31; 76] і який не позбуто як у господарстві держави, так і в діях певної частини українського суспільства,

спричинив формування стійкого антропоцентричного типу свідомості кількох поколінь людей з жорстким прагматизмом у взаємодії з природою.

Принцип антропоцентризму розглядаємо як один із головних негативних факторів, що визначає особливий статус людини в системі взаємозв'язків і взаємозалежностей навколишнього середовища, оскільки він уже нині виявляє не лише свою обмеженість, а й досить серйозну загрозу подальшому існуванню і розвитку цивілізації.

Завершуючи коротку генезисно-ментальну характеристику взаємодії людини і природи, ми мали на меті розкрити основні теоретичні концепції, ідеї й погляди на цю проблему, що були характерні для суспільних відносин протягом століть. Маємо надію, що ці матеріали стануть у нагоді вчителям загальноосвітніх та педагогам позашкільних навчальних закладів і будуть слугувати додатковим джерелом цікавої інформації для дітей та учнівської молоді.

Література

1. *Людина* і довкілля. Антологія: У 2 кн. – Кн. I: Природа і людина України в пам'ятках світової і національної культури / Упоряд., автор вступ. розділів, біогр. довідок та коментарів В.С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1995. – 432 с.
2. *Людина* і довкілля. Антологія: У 2 кн. – Кн. 2: Людина і довкілля в українській духовності / Упоряд., автор вступ. розділів, біогр. довідок та коментарів В.С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1995. – 432 с.
3. *Дерябо С.Д.* Две модели экологии: Экологический кризис как кризис антропоцентрического сознания / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин // Человек. – 1998. – №1. – С. 34–40.
4. *Философский* энциклопедический словарь. – М.: Политическая литература, 1968. – 427 с.
5. *Всемирная* энциклопедия философии / Глав. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современная литература, 2001. – 1312 с.
6. *Аристотель.* Наука и личность: философский очерк / А.С. Пенев. – Пер. с болгарского А.Северина. – Иркутск: Знание, 1987. – 131 с.
7. *Воронович Б.А.* Философские проблемы взаимодействия общества и природы / Б.А. Воронович – М.: Мысль, 1982. – 172 с.
8. *Запад* и Восток: традиции и современность. – М.: Политиздат. – 102 с.
9. *Крисаченко В.С.* Екологічна культура / В.С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1996. – 347 с.
10. *Войтович В.М.* Українська міфологія / В.М. Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
11. *Історія* української культури. Зб. мат. і док. / За ред. С.М. Клямчука, В.Ф. Остафійчук. – К.: Вища школа, 2000. – 588 с.
12. *Разумихин Н.В.* Природные ресурсы и их охрана / Н.В. Разумихин. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1987. – 266 с.
13. *Кремень В.Г.* Україна: шлях до себе / В.Г. Кремень, В.М. Ткаченко. – К.: ДрУк, 1998. – 438 с.
14. *Пустовіт Г.П.* Деякі аспекти методології позашкільної освіти / Г.П. Пустовіт // Шлях освіти. – 2000. – №2. – С. 11–13.
15. *Дрейер О.К.* Экология и устойчивое развитие / О.К. Дрейер, В.А. Лось. – М.: УРАО, 1997. – 222 с.
16. *Лось В.А.* Человек и природа (социально-философские аспекты экологических проблем) / В.А. Лось. – М.: Политиздат, 1978. – 224 с.
17. *Будыко М.И.* Загадки истории / М.И. Будыко. – М.: СПб, 1995. – 196 с.
18. *Воронович Б.А.* Философия проблемы взаимодействия общества и природы / Б.А. Воронович. – М.: Мысль, 1982. – 172 с.
19. *Филарет* Митрополит Минский и Слуцкий. Богословие и антропологические концепции человека XX века / Филарет Митрополит // Человек. – 2002. – №1. – С. 118–126.
20. *Шмалей С.В.* Система екологічної освіти в загальноосвітній школі в процесі вивчення предметів природничо-наукового циклу: дис. ... докт. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С.В. Шмалей – К.: 2005. – 436 с.
21. *Гердер И.Г.* Идеи философии истории человечества / И.Г. Гердер. – М.: Мысль, 1997. – 703 с.
22. *Сухомлинська О.В.* Періодизація педагогічної думки і науки. – В кн. Розвиток педагогічної і психологічної науки в Україні. 1992 – 2002 / О.В. Сухомлинська. Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. Ч.1. – Харків: ОВІС, 2002. – С. 37–55.
23. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / С.Сірополко. – К.: Наук. думка. – 2001. – 912 с.
24. *Васюта О.А.* Екологія і політика / О.А. Васюта, С.І. Васюта, Г.Г. Філіпчук. – У 2 т. Т. 1. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 385 с.
25. *Іларіон* Київський. Слово про закон і благодать / Пер. С.В. Бондаря // Філософська думка. – 1988. – №4. – С. 89–106.
26. *Калиновский Стефан.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика / Стефан Калиновский // Памятники этической мысли на Украине XVII – пер. пол. XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 47–270.
27. *Кашуба М.В.* Этика в Киево-Могилянской академии / М.В. Кашуба // Памятники этической мысли на Украине XVII – пер. пол. XVIII ст. – К., 1987. – С. 12.
28. *Марсове поле.* Кн. II / Пер. з староукр. В.Шевчука. – К.: Молодь, 1989. – 384 с.
29. *Левицький Іван.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / Іван Левицький. – Львів: Край, 1876. – 80 с.
30. *Музичка І.* Християнство в житті особи і народу / І.Музичка. – К.: Інститут філософії НАН України, 1999. – 387 с.
31. *Моисеев Н.Н.* Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политический анализ / Н.Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1995. – №1. – С. 3–31.
32. *Биологический* энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 863 с.
33. *Друж* юношества // Ежегодник внешкольного образования. Издаваемый Максимом Невзоровым. Москва. Университетская типография. Январь, 1809. – 132 с.

34. *Друг* юношества // Ежегодник внешкольного образования. Издаваемый Максимом Невзоровым. – Москва. Университетская типография. Сентябрь, 1809. – 149 с.
35. *Друг* юношества и всяких лет // Ежегодник внешкольного образования. Издаваемый Максимом Невзоровым. Москва: Университетская типография. Май, 1814. – 87 с. (інші сторінки не збереглись).
36. *Русский* космизм. – М.: Педагогика – Пресс, 1993. – 365 с.
37. *Толстой Л.Н.* Антология гуманной педагогики / Л.Н. Толстой. – М.: Издательский дом Шалвы Амонашвили, 1996. – 224 с.
38. *Флоренский П.А.* Homo Faber // С.М. Половинкин, П.А. Флоренский: Логос против хаоса. – М.: Знание, 1989. – С. 56–57.
39. *Кисильов М.М.* Концептуальні виміри екологічної свідомості: Монографія / М.М. Кисильов, В.Л. Деркач, А.В. Толстоухов. – К.: Вид-во «Парапан», 2003. – 312 с.
40. *Нариси* з історії українського шкільництва (1905–1933): Навч. пос. / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 302 с.
41. *Борейко В.Е.* История заповедного дела в Украине / В.Е. Борейко. – К.: Киевский эколого-натуралистический центр, 1995. – 183 с.
42. *Пустовіт Г.П.* Розвиток і становлення екологічної освіти учнів у позашкільних закладах України / Г.П. Пустовіт //36. наук. праць. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Кн. II. – К.: Педагогічна думка. – 2001. – С. 201–210 с.
43. *Куліш П.О.* Виховання дітей / П.О. Куліш //Правда, 1898. – №11. – С. 100–101.
44. *Чепіга (Зеленкевич) Я.Ф.* Національне виховання. – В кн. Маловідомі першоджерела української педагогіки (др. пол. XIX – XX ст.): Хрестоматія /Упоряд.: Л.Д. Березівська та ін. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 191–208.
45. *Ушинський К.Д.* Собрание сочинений: В 11 т. / Ред. кол. А.М. Егонин, Е.Н. Медынский, В.Я. Струминский. – М. – Л.: АПН РСФСР, 1950. – Т. 8. – 575 с.
46. *Вернадский В.И.* Размышления натуралиста // Научная мысль как планетарное явление / В.И. Вернадский. – М.: Наука, 1975. – 191 с.

Анотації

Григорій ПУСТОВІТ

Проблеми взаємодії людини і природи: генезисно-ментальна характеристика

У статті здійснено філософсько-культурологічний та генезисно-ментальний аналіз проблем взаємодії людини і природи в їх історичному контексті. Виокремлено й розкрито сутність основних етапів, ідей, поглядів і концепцій взаємодії в системі «природа–людина–суспільство», охарактеризовано їхній вплив на соціальний та культурний розвиток українського суспільства до кінця минулого століття.

Ключові слова: генезисно-ментальна характеристика, гармонізація, культура, суспільство, концепції, погляди, ідеї.

Григорій ПУСТОВІТ

Проблеми взаємодіяння человека и природы: генезисно-ментальная характеристика

В статье осуществлён философско-культурологический и генезисно-ментальный анализ проблем взаимодействия человека и природы в их историческом контексте. Определено и раскрыто сущность основных этапов, идей, взглядов и концепций взаимодействия в системе «природа–человек–общество», дано характеристику их влияния на социальное и культурное развитие украинского общества вплоть до конца прошлого столетия.

Ключевые слова: генезисно-ментальная характеристика, гармонизация, культура, общество, концепции, взгляды, идеи.

Hryhoriy PUSTOVIT

Human and nature interaction problems: genesis and mental characteristics

The article presents a philosophical and cultural also genesis and mental analysis of problems of interaction between human and nature in their historical context. Author singled out the essence of basic steps, ideas, opinions and concepts of interaction in the «nature–human–society» and described their impact on social and cultural development of Ukrainian society to the end of last century.

Keywords: genesis and mental characteristics, harmonization, culture, society, concepts, opinions, ideas.

